

ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРЧОВИХ ПРАКТИК В УМОВАХ ВІЙНИ: ПОТЕНЦІАЛ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Олександр Голіков – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології соціологічного факультету, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, golikov@karazin.ua

Повномасштабна війна в Україні спричинила докорінні зміни у повсякденному житті громадян, зокрема й у сфері харчування. Харчові практики, що до цього вважались стабільною частиною порядку соціального та режимів його реалізації, зазнали значних трансформацій. Сьогодні ці практики та пов'язані з ними інституції не лише відображають статусні нерівності та демонстрації споживання, але й втілюють індивідуальні стратегії виживання, слугують індикатором ширших соціальних змін – мобільності, вразливості, адаптивності, солідарності, зміни ролей у домогосподарстві тощо. У цьому сенсі харчування постає як не тільки біологічна потреба, але й як глибоко вкорінений та динамічний соціокультурний процес, тісно пов'язаний із питаннями ідентичності, гендеру, територіальної приналежності, ситуативної специфіки, групової згуртованості та навіть моральності. Війна створила умови, за яких базові щоденні дії, пов'язані з приготуванням та споживанням їжі, потребують переосмислення як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

Актуальність дослідження харчових практик в умовах війни та можливостей інтеграції як самих процедур дослідження, так і їхніх результатів до процесу освіти пояснюється тим, що саме крізь них проявляються найбільш чутливі і вразливі сторони соціального буття: стратифікація, соціальна динаміка, норми взаємодії, доступи до ресурсів, досвіди втрати або переміщення, зміни домогосподарських обов'язків та гендерних ролей, нові форми взаємодопомоги, переосмислення поняття «нормального» життя. У ситуаціях вимушеної міграції, блекаутів, відсутності зв'язку, окупації або прифронтових реалій змінюються не тільки матеріальні умови – змінюється й сама структура смислів, цінностей та норм, пов'язаних з їжею. Одним з таких прикладів може стати той факт, що вживання певних продуктів або страв набуває символічного значення, пов'язаного з пам'яттю, ідентичністю чи травмою. Усе це формує нову соціальну тканину повсякдення та структурностей, яка потребує уважного аналізу з боку соціології.

Проблемна ситуація полягає у наявності реального протиріччя між нормалізованими уявленнями про харчування як приватну, «домашню» практику і тими умовами, в яких ця практика набуває публічного, колективного й навіть політичного виміру. У мирний час харчування часто розглядалося як побутова справа, позбавлена соціального виміру.

Натомість в умовах війни воно стало простором, у якому проявляються питання нерівності, влади, стресу, травми, солідарності, виживання та творчої і активної адаптації. Наприклад, спільне приготування їжі у бомбосховищах або волонтерських кухнях формує нові соціальні зв'язки й механізми підтримки. Протириччя полягає в тому, що традиційні підходи до аналізу харчових практик не враховують ці кризові, екстремальні обставини, і саме тому особливо необхідне нове аналітичне осмислення цього явища.

На рівні гносеології проблема полягає в тому, що знання про харчові практики в українській соціології досі є фрагментарним, а тим більше інтеграція цих знань до освітнього процесу. Дослідження цієї сфери в мирний час переважно стосувалися культури споживання, здорового способу життя або соціального статусу через доступ до різних типів їжі. Водночас в умовах війни харчові практики виявляють значно ширший потенціал для аналізу як у площині щоденної адаптації, так і в площині символічних і етичних вимірів. Однак війна поставила перед соціологією нові виклики: яким чином досліджувати повсякденність, яка постійно змінюється? Як фіксувати досвід, що є не лише приватним, але й колективним, травматичним, мобільним? Як говорити про їжу в умовах, коли вона може одночасно бути і рятівною, і травматичною, і об'єднуючою?

Сучасна українська соціологія лише починає формувати інструментарій для осмислення повсякденного життя в умовах війни. У цьому сенсі харчові практики – це надзвичайно перспективна зона аналізу, оскільки вони поєднують у собі матеріальне, соціальне й символічне. Проте брак емпіричних досліджень, зосереджених саме на воєнному вимірі повсякдення, утворює розрив між реальністю і науковим знанням. Цей розрив необхідно заповнювати, зокрема інтеграцією таких тем у навчальний процес: у програми підготовки соціологів, антропологів, фахівців з гуманітарних наук загалом. Вивчення харчових практик може стати основою для розвитку критичного мислення, індивідуального підходу до досліджуваного об'єкту, навчання методам польової роботи, а також розуміння того, як соціальні процеси відображаються у звичних, буденних, але глибоко змістовних практиках.

Таким чином, дослідження харчових практик в умовах війни є не лише актуальним з точки зору емпіричної соціології, а й має потужний потенціал для інновацій в освітньому процесі. Воно дозволяє студентам не лише навчитися аналізувати соціальні явища, але й занурювати їх у їхню складність, багатошаровість, контекстуальність, а також примушувати їх глибше зрозуміти та активніше задіювати сучасні українські реалії у кризових умовах.

Мета цієї публікації полягає у виявленні особливостей трансформації харчових практик в умовах війни в Україні та аналізі їхнього потенціалу для інтеграції в освітній процес як

емпіричного матеріалу і як прикладу для розробки навчальних модулів у сфері соціології, антропології, гуманітарних і соціальних наук.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких завдань:

1. Проаналізувати, як війна вплинула на структуру та зміст харчових практик у різних соціальних, гендерних та територіальних групах;
2. Визначити соціальні функції харчових практик у кризових умовах (підтримка ідентичності, солідарність, адаптація, психологічна стабілізація);
3. Виокремити основні типи змінених або нових харчових практик, що виникли під впливом воєнного досвіду (колективні практики, імпровізовані рецепти, ритуали, пов'язані з їжею, тощо);
4. Дослідити, як досвід війни трансформує уявлення про їжу, споживання та побут у навчальному дискурсі;
5. Запропонувати способи включення теми харчових практик у навчальні курси (соціологія повсякдення, гендерні студії, методи польових досліджень, кризова антропологія тощо);
6. Оцінити дидактичний потенціал таких тем: які вміння, знання, компетенції вони формують у студентів.

Об'єкт дослідження – повсякденні практики харчування населення України в умовах повномасштабної війни. Предмет – соціальні, культурні та символічні виміри трансформації харчових практик у контексті війни, а також можливості їхнього застосування в навчальному процесі для розвитку соціологічного мислення.

Харчові практики в умовах війни – це не лише адаптація до обмеженого доступу до продуктів чи перебоїв у їхньому постачанні. Це цілісне соціально насичене поле, в якому проявляються як нові форми поведінки, так і переосмислення традиційних уявлень про повсякденне життя, турботу, спільноту, державу та освіту. Війна в Україні зруйнувала безліч стабільних структур – не лише матеріальних, але й символічних. У таких умовах саме повсякденні практики, в тому числі й харчові, виявилися осереддям нових форм солідарності, пристосування, а іноді й спротиву. Дослідження цих процесів є не тільки актуальним для наукового аналізу, але й гостро необхідним у контексті переосмислення цілей освіти.

Починаючи з 2020 року українське суспільство переживає безперервні стреси, спричинені спочатку пандемією COVID-19, а згодом – повномасштабною війною. Обидва ці чинники суттєво вплинули на систему вищої освіти. Соціологічна освіта опинилася в складній ситуації: з одного боку, вона мала реагувати на динамічно змінювану соціальну реальність; з іншого – адаптуватися до нових умов викладання (дистанційність, гібридність,

релокація, зниження рівня мотивації студентів, обмеження у польових дослідженнях, ускладнення в методології доступу до емпіричних предметів дослідження). Усе це призвело до того, що освітній процес часто ставав формальним, а реальність – надто складною для засвоєння крізь класичні теоретичні парадигми.

У цьому контексті надзвичайно важливим є звернення до емпіричного матеріалу, близького до досвіду самих студентів або їхніх спільнот. Харчові практики – одна з таких тем: зрозуміла, повсякденна, але при цьому насичена глибокими соціальними смислами. Їхній аналіз дозволяє наблизити теоретичне знання до конкретного людського досвіду, дати студентам відчуття причетності до досліджуваного та розвивати критичне мислення.

У межах дослідження, здійсненого співробітниками соціологічного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна серед школярів Харкова, їхніх вчителів та батьків у 2023–2024 роках, були проведені індивідуальні та фокусовані групові інтерв'ю, присвячені змінам у харчових звичках під час війни. Харків як місто, що перебуває в зоні постійних обстрілів, став важливим прикладом міського середовища, в якому родинні, освітні та державні стратегії харчування перетинаються найгостріше. Отримані дані, зокрема, показали, що харчування в умовах війни – це не лише питання наявності їжі, але й комунікативна, емоційна та педагогічна практика.

Респонденти (як дорослі, так і підлітки) фіксували зміни у харчуванні: спрощення меню, перевага тривалих продуктів, зменшення акценту на «смачність» заради функціональності. Проте водночас багато хто згадував і про символічні ритуали – спільне приготування їжі, родинні вечери, нові страви з обмежених інгредієнтів, які набували особливого сенсу. У цих ситуаціях їжа ставала засобом емоційної стабілізації та турботи, що важливо як для дітей, так і для дорослих.

Особливий інтерес становить узгодження харчових практик між родиною та школою. Частина дітей навчалась онлайн, і відповідальність за харчування повністю переходила до батьків. Водночас у метрошколі, яка працювала очно, виникали нові схеми забезпечення їжею, споживання її, укладання меню, організації пайків. Усе це демонструє, що освіта як інституція також трансформує свої функції: вона бере на себе частину турботи, але часто потребує координації з родиною та іншими соціальними структурами.

Роль держави в цій системі виявилася амбівалентною. З одного боку, спостерігалось централізоване регулювання, особливо в контексті гуманітарної допомоги та евакуації. З іншого – у багатьох випадках саме місцеві ініціативи, волонтерські кухні, благодійні організації ставали джерелом реального забезпечення. Ці розриви між офіційними наративами та щоденними практиками чітко відображалися в інтерв'ю, що дозволяє

соціологам вивчати не лише соціальні явища, але й критикувати політики, аналізувати механізми управління та відповідальності.

Не менш важливою в змінених умовах виявилась роль медіа: як джерела інформації про рецепти, стратегії зберігання продуктів, поради щодо виживання, так і платформи для поширення емоційного досвіду, об'єднання спільнот через рецепти, «воєнні щоденники» або кулінарні блоги. Усе це формує нові колективні наративи, що можуть бути предметом аналізу в межах соціологічних курсів, зокрема таких, як «Соціологія культури», «Соціологія повсякдення», «Якісні методи в соціології», курси з медіа, соціології сім'ї, соціології освіти тощо.

Виявлені зміни у структурі харчових практик (їхнє спрощення, адаптація, переосмислення смаку, формування нових ритуалів) можуть бути інтегровані в курси про соціальну динаміку, зміни, процеси. Виявлення того, що харчування виконує не лише біологічну функцію, а й соціальну (зокрема підтримує сімейну ідентичність, знижує тривожність, слугує основою для рутинізації хаотичної дійсності), цілком може бути ілюстративним та емпіричним матеріалом для навчальних дисциплін з сучасних соціологічних теорій. Взаємодія між родинною, освітньою та державною системами у сфері харчування (нерідко конфліктна або несинхронізована), виявлена в дослідженні, стає простором для розгортання синтетичних концепцій.

Враховуючи все це, варто запропонувати конкретні шляхи інтеграції цієї теми в навчальні курси. Наприклад, в рамках курсу «Методи соціологічних досліджень» студенти можуть розробляти проєкти, присвячені харчовим практикам в різних умовах (село, місто, окуповані території, релоковані громади). В курсі «Соціологія культури» можна аналізувати, як змінюється значення певних продуктів або ритуалів, у рамках гендерних студій – вивчати зміну ролей у родині, пов'язаних із приготуванням їжі. І так далі, бо такий матеріал дозволяє навчати соціології через живий, конкретний досвід, водночас формуючи емпатію та соціальну чутливість.

Окрему цінність становить можливість міждисциплінарної інтеграції. Харчові практики можуть стати точкою перетину між соціологією, антропологією, психологією, освітніми науками, культурологією. Вони дозволяють побачити складність сучасного суспільства не через абстрактні категорії, а через конкретні вияви життя в кризових умовах. Такий підхід не лише збагачує академічну програму, а й робить її більш значущою для самих студентів.

Таким чином, дослідження харчових практик в умовах війни є важливим не лише з наукової, а й з педагогічної точки зору. Воно дозволяє поєднати реальні соціальні виклики з освітнім процесом, сприяє формуванню рефлексивного, критичного мислення й емоційного

інтелекту у студентів, а також може стати прикладом того, як соціологія відповідає на виклики часу.

Висновки. Дослідження харчових практик в умовах війни дозволяє побачити, як повсякденні дії, зокрема споживання, приготування та обговорення їжі, стають індикаторами глибоких соціальних трансформацій. У ситуації постійної загрози, нестабільності та втрат саме харчування набуває нових функцій: воно слугує не лише способом підтримки фізичного існування, але й джерелом стабільності, емоційної рівноваги, ритуалізації та формування нових соціальних зв'язків.

Аналіз емпіричних даних, отриманих у межах зазначеного вище дослідження, продемонстрував, що харчові практики є точкою перетину родинної, освітньої, державної та медійної сфер. Це відкриває широкі можливості для соціологічного осмислення повсякденності й водночас для інтеграції такого матеріалу в навчальний процес. В умовах складної освітньої ситуації останніх років (пандемія, війна, дистанційне навчання, зниження мотивації студентів) саме такі теми, що є одночасно близькими й соціально значущими, можуть оживити соціологічну освіту та надати їй нових форм залучення.

Із педагогічної точки зору харчові практики як навчальний матеріал є цінними завдяки своїй багатовимірності: вони дають змогу говорити про гендер, клас, культуру, травму, адаптацію, солідарність і водночас навчати методам збору якісних даних, рефлексії, етичного дослідження. У подальшому цей напрям можна розвивати через порівняльні дослідження (наприклад, місто/село, різні регіони, діти/дорослі), вивчення локальних кейсів або створення міждисциплінарних курсів, що поєднують соціологію, антропологію, психологію, педагогіку. Такі дослідження сприятимуть не лише кращому розумінню повсякденності в умовах війни, а й суттєвому оновленню соціологічної науки в Україні.